

У статті розглядається проблематика булінгу як однієї з найактуальніших проблем сучасного суспільства, яка визначається високою поширеністю, різноманітністю клінічних проявів, труднощами запобігання, виявлення, високою ймовірністю ускладнень і летальних результатів.

Основний фокус уваги зосереджений на дослідженні теоретичних аспектів дослідження прояву булінгу в шкільному колективі, а також розкриті особливості реалізації експериментального дослідження соціально-психологічних детермінант розвитку булінгу.

Проблема булінгу є актуальною, оскільки майже не вивчена в нашій країні і з теоретичних позицій, і з позиції практики. В освітньому просторі гостро постає питання насильства у школі. Дитяча несоціалізована агресія є серйозною соціальною психолого-педагогічною проблемою. Цей вид агресії знаходить свій вихід як у фізичному, так і в психологічному насиллі. Вона може мати як одиничний, так і тривалий характер. Насилля є однією із причин цілої низки негативних наслідків: академічна неуспішність, шкільна дезадаптація, неадекватна самооцінка, тривожність тощо. Проблема жорстокого поводження з дітьми визначається високою поширеністю, різноманітністю клінічних проявів, труднощами запобігання, виявлення, високою ймовірністю ускладнень і летальних результатів.

Проблема жорстокої поведінки дітей привертає увагу сучасного суспільства і знаходить своє відображення в зарубіжних та вітчизняних дослідженнях. Реальністю стало пропагування культу сили та жорстокості в ЗМІ, зниження виховного потенціалу сім'ї, порушення взаємодії між школою та сім'єю, поширення зразків асоціальної поведінки.

У дослідженні визначено соціально-психологічні характеристики булінгу: соціальна роль дитини в колективі, показники агресивності, демонстративності, тривожності, імпульсивності й заздрісності.

Ключові слова: булінг, цькування, підлітковий вік, шкільне середовище, учнівський

колектив, агресивність, тривожність, емоційні перешкоди, заздрість, психологічний клімат.

The article considers the issue of bullying as one of the most pressing problems of modern society, which is determined by the high prevalence, variety of clinical manifestations, difficulties in prevention, detection, high probability of complications and fatalities.

The main focus is on the study of theoretical aspects of the study of bullying in the school community, as well as the features of the implementation of experimental research of socio-psychological determinants of bullying.

The problem of bullying is almost not studied in our country, both from a theoretical standpoint and from a standpoint of practice. The issue of school violence is acute in the educational space. Children's unsocialized aggression is a serious social psychological and pedagogical problem. This type of aggression finds its way out in both physical and psychological violence. It can be both single and long-term. Violence is one of the causes of a number of negative consequences: academic failure, school maladaptation, inadequate self-esteem, anxiety, and so on. The problem of child abuse is determined by the high prevalence, variety of clinical manifestations, difficulties in prevention, detection, high probability of complications and death.

The problem of child abuse attracts the attention of modern society and is reflected in foreign and domestic studies. The reality has been the promotion of the cult of power and cruelty in the media, the reduction of the educational potential of the family, the disruption of interaction between school and the family, the spread of patterns of antisocial behavior.

The study identified some socio-psychological characteristics: the social role of the child in the team, aggression, demonstrativeness, anxiety, impulsiveness and envy.

Key words: bullying, baiting, adolescence, school environment, student team, aggression, anxiety, emotional barriers, envy, psychological climate.

УДК 159.9:371

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.19.45>

Найчук В.В.

к.психол.н.,

доцент кафедри соціальних технологій
Вінницький соціально-економічний
інститут

Відкритого міжнародного університету
розвитку людини «Україна»

Тітоходь А.М.

магістр спеціальності 053 «Психологія»
Вінницький соціально-економічний
інститут

Відкритого міжнародного університету
розвитку людини «Україна»

Постановка проблеми. У результаті ускладнення ситуації в соціально-політичній, економічній, освітній та інших сферах суспільного життя рівень насильства в суспільстві сьогодні збільшився в декілька разів. Однією з найпоширеніших проблем у дитячому середовищі зараз є булінг, який прийнято розглядати як небажану агресивну поведінку дітей шкільного віку, що призводить до цькування дитини іншою дитиною або групою дітей з метою приниження, залякування та демонстрації сили [1, с. 16].

За даними ВООЗ, Україна знаходиться в першій десятці країн Європи за його пошире-

ністю з-поміж 11–15-річних школярів. Протягом останніх трьох років, за даними ЮНІСЕФ, 67% українських дітей були або жертвами, або кривдниками, або свідками булінгу. Попри те, що явище булінгу надзвичайно поширене в сучасній школі, воно залишається недостатньо вивченим.

Постановка завдання. Мета дослідження полягає у вивченні теоретичних та соціально-психологічних аспектів прояву булінгу в шкільному середовищі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Д. Ольвеус під булінгом розуміє умисну, систематично повторювану та агре-

сивну поведінку, що включає нерівність соціальної влади або фізичної сили. Е. Роланд визначає булінг як соціальну систему, яка включає переслідувача, жертву, а також сторонніх спостерігачів; Л. Кішлі вважає, що основною характеристикою булінгу є емоційне приниження, образа почуттів людини, висловлювання принизливих оцінок щодо іншої людини, що призводить до виключення її з групи [2, с. 20].

Булінг у середовищі неповнолітніх виявляється через різні акти фізичного або психологічного насильства та у вигляді утисків щодо одних з боку інших. Виділяють кілька різновидів булінгу: фізичний, психологічний, економічний булінг, у рамках яких можливий кібербулінг як субформа булінгу, безпосередній та непрямий булінг тощо.

З огляду на викладене вище ми пропонуємо розглядати окремі прояви булінгу як різновид катування серед неповнолітніх. Булінг – це негативна агресивна поведінка умисного характеру, яка має високий ступінь суспільної небезпеки [3]. З огляду на спільність ознак таких діянь та особливу загрозу для життя, здоров'я, волі, честі та гідності особи як благ, які перебувають в Україні під кримінально-правовою охороною, окремі прояви булінгу можуть підпадати під ст. 127 КК України і кваліфікуватись як катування [4].

У 2019 року вступили в силу норми закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькування)», який визначає поняття булінгу. Напередодні початку нового навчального року Міністерство юстиції України продовжує інформування в рамках кампанії #СтопБулінг [5].

Типовими ознаками булінгу є: систематичність (повторюваність) діяння; наявність сторін – кривдник (булер), потерпілий (жертва булінгу), спостерігачі; наслідки у вигляді психічної та або фізичної шкоди, приниження, страху, тривоги, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого [6, с. 76].

Мотивацією до булінгу може бути заздрість, помста, відчуття неприязні до жертви, прагнення підкорювати собі, боротьба за лідерство, потреба у підпорядкуванні лідерові або нейтралізації суперника; зіткнення різних субкультур, цінностей, поглядів і невміння толерантно ставитись до них; агресивність і віктимність; наявність у дитини-жертви психічних і фізичних вад; відсутність предметного дозвілля; бажання принизити заради задоволення, розваги чи самоствердження; потреба у самоствердженні та навіть у задоволенні садистських потреб окремих осіб [7].

Людину, яку вибрали жертвою, намагаються принизити, залякати, ізолювати від

інших різними способами. Найпоширенішими видами булінгу є: фізичний (штовхання, підніжки, зачіпання, бійки, стусани, ляпаси, нанесення тілесних пошкоджень); психологічний (принизливі погляди, жести, образливі рухи тіла, міміка обличчя, поширення образливих чуток, ізоляція, ігнорування, погрози, жарти, маніпуляції, шантаж); економічний (крадіжки, пошкодження чи знищення одягу та інших особистих речей, вимагання грошей); сексуальний (принизливі погляди, жести, образливі рухи тіла, прізвиська та образи сексуального характеру, зйомки у переодягальнях, поширення образливих чуток, сексуальні погрози, жарти); кібербулінг (приниження за допомогою мобільних телефонів, Інтернету, інших електронних пристроїв) [8].

Булінг також може виникати як компенсація за невдачі у навчанні, суспільному житті, а також від тиску та жорстокого поведіння батьків чи інших дорослих, за умови недостатньої уваги з боку дорослих тощо; як крайня міра, коли учень вичерпав всі інші можливості для задоволення своїх потреб, і у випадках, коли учні протестують проти певних правил, виражаючи невдоволення, прагнучі зруйнувати дещо в своєму оточенні. Булінг у шкільному середовищі може виникати і тоді, коли відбувається боротьба між учнями за вищий статус у груповій ієрархії, задоволення своїх соціальних потреб, та як інструмент маніпулювання та контролю учнем свого мікросоціуму [9].

Вчені виділяють особистісні фактори, що приводять дитину до проявів булінгу: запальний темперамент, імпульсивність характеру, брак емпатійності, егоїстичне врахування лише власних потреб, перевага бажання досягти контролю та уваги над бажанням створити дружні стосунки [8].

Отже, дослідники розрізняють передумови булінгу, які спричиняють агресивну чи віктимну поведінку в дітей. Вони виходять з поділу таких факторів ризику на особистісні, сімейні, групові, шкільного середовища, громади чи району та культурні. Їхнє поєднання дає складний індивідуальний набір чинників, що зумовлюють булінг. Також причинами виникнення булінгу (цькування) у міжособистісних взаєминах можуть бути різні чинники, які можна поєднати у чотири групи: особистісні, сімейні, соціальні, оточення (середовище) [10].

Деякі жертви знущань настільки страждають, що закінчують або намагаються покінчити з життям самогубством. Буліцид (від англ. *bullycide*) – поняття, яке означає здійснення самогубства жертвами знущань у школі з метою припинення страждань. Дослідження показують, що не тільки жертви знущань вдаються до самогубства, але часто і кривдники, причому вже в дорослому віці [10].

Отже, наслідки булінгу, окрім короткострокового впливу, мають також серйозну довгострокову дію, що може проявлятися як у жертв, так і в кривдників протягом навіть дорослого життя. Негативного впливу зазнають і спостерігачі, а також загалом навчальна атмосфера в класі та школі. Невіддільним наслідком поширення булінгу серед дитячого середовища є перехід до агресивних дій, які мають злочинний характер, що викликає небажані негативні тенденції у функціонуванні молодіжного середовища та суспільства загалом [11].

Спираючись на результати теоретичного дослідження, нами був організований та реалізований констатуючий експеримент. Базою стала НВК: СЗШ I-III ст. № 1 м. Гайсин, Вінницької області. Участь у дослідженні взяли 70 осіб віком від 11 до 17 років. Емпіричне дослідження було проведено протягом 2019–2020 навчального року.

Результати першої методики – дослідження агресивності – представлені нижче (табл. 1).

За результатами дослідження, нами було визначено, що для обраної вибірки підлітків за результатами діагностики визначається переважно середній рівень показників: прояву фізичної агресії проти іншої особи – у 45, 71%; непрямої агресії, тобто схильності до прояву агресивності в прихованій формі – 45, 71%; роздратування (як готовності до прояву негативних почуттів при найменшому порушенні) – 44, 29%; негативізму, опозиційної манери в поведінці – 41, 43%; заздрості

і ненависті до оточуючих за дійсні і вигадані дії (результати за шкалою «образ» – 44, 29%; вираження негативних почуттів як через форму (крик, вереск), так і через зміст словесних відповідей (прокляття, погрози) на середньому рівні – 44, 29%; прояву негативних реакцій (в діапазоні від недовіри до переконання в тому, що інші люди планують шкоду) – 44, 29%. А також був відмічений відносно рівномірний розподіл показників за шкалою «почуття провини» на всіх трьох рівнях.

Результати діагностики за методикою «Особистісна агресивність і конфліктність» представлені нижче (табл. 2).

Для діагностики агресивності і конфліктності ми використали методику «Особистісна агресивність і конфліктність» Є.П. Ільїна, П.А. Ковальова. В результаті ми визначили, що: для більшості досліджуваних характерний середній рівень за всіма показниками методики, а саме: шкалами «Запальність» – 60, 00%; «Наполегливість» – 52, 86%; «Образливість» – 54, 29%; «Непоступливість» – 45, 71%; «Безкомпромісність» – 50, 00%; «Мстивість» – 50, 00%; «Нетерплячість до думки оточуючих» – 50, 00%; «Підозрілість» – 44, 29%.

Отже, за результатами дослідження ми припускаємо, що конфліктна поведінка в шкільному середовищі може бути пов'язана з певними рисами та якостями особистості підлітка, такими як: нетерпимість до недоліків інших, знижена самокритичність, імпульсивність до агресивної поведінки, до підпорядку-

Таблиця 1

Результати дослідження за методикою «Опитувальник агресивності Басса-Дарки (n=70)»

Шкала	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Фізична агресія	20%	45,71%	34, 29%
Непряма агресія	21, 43%	45, 71%	32, 86%
Роздратування	25, 71%	44, 29%	30%.
Негативізм	27, 14%	41, 43%	31, 43%
Образ	28, 57%	44, 29%	27, 14%
Вербальна агресія	25, 71%	44, 29%	30%
Підозрілість	28, 57%	44, 29%	27, 14%
Почуття провини	28, 57%	38, 57%	32, 86%

Таблиця 2

Результати дослідження за методикою «Особистісна агресивність і конфліктність» (n=70)»

Шкала	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Запальність	12, 86%	60, 00%	27, 14%
Наполегливість	21, 43%	52, 86%	25, 71%
Образливість	21, 43%	54, 29%	24, 29%
Непоступливість	20, 00%	45, 71%	34,29%
Безкомпромісність	25, 71%	50, 00%	24, 29%
Мстивість	24, 29%	50, 00%	24, 29%
Нетерплячість до думки оточуючих	25, 71%	50, 00%	24, 29%
Підозрілість	31, 43%	44, 29%	24, 29%

вання інших, неухважність до людей, користюлюбство, егоїзм.

Своєю чергою причини конфліктів можуть корінитися в особистісній своєрідності членів підліткового колективу, це насамперед: невміння контролювати свій емоційний стан, низький рівень сомоповаги, агресивність, підвищена тривожність, некомунікабельність, надмірна принциповість.

Наступним етапом нашого дослідження було вивчення тривожності за допомогою «Шкали тривожності» Кондаша.

Як стає зрозуміло, більшість школярів має підвищений рівень або високий рівень шкільної, самооцінної, міжособистісної тривожності. Тому особливої уваги потребують передусім учні з високою та занадто високою загальною тривожністю. Як відомо, така тривожність є наслідком або реального неблагополуччя школяра у найзначущих галузях діяльності та спілкування, або існує всупереч об'єктивному благополуччю – як наслідок певних особистісних конфліктів, порушень у розвитку самооцінки тощо.

Для діагностики психологічного клімату в колективі ми використали методику «Тест

оцінки психологічного клімату у колективі» А. Фідпера.

В результаті дослідження, нами було виявлено, що більша частина учнівського колективу оцінює психологічний клімат на середньому рівні, що може вказувати на наявність конфліктів у шкільному середовищі.

Наступний чинник, який ми вважали доцільним досліджувати в аспекті вивчення проявів булінгу, – показник встановлення емоційних контактів, який ми досліджували за допомогою методики «Діагностики «перешкод» у встановленні емоційних контактів» В. Бойка.

Під час аналізу результатів ми звернули особливу увагу на досліджуваних з високим показником – 27,14%, оскільки такий показник може вказувати на прояв труднощів у встановленні контактів з оточуючими через емоції, що своєю чергою може сприяти розвитку схильності піддаватись дезорганізуючим реакціям чи станам.

Наступним етапом дослідження була статистична обробка отриманих результатів. На підставі кореляційного аналізу нами була визначена наявність деяких кореляційних зв'язків:

– показник оцінки психологічного клімату має зворотні зв'язки з показниками шкільної

Рис. 1. Результати дослідження за методикою «Шкала тривожності» (n=70)

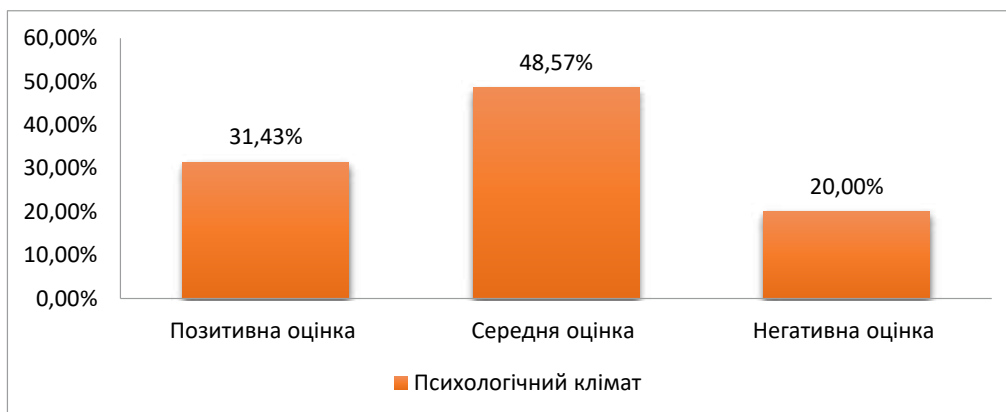

Рис. 2. Результати дослідження за методикою «Тест оцінки психологічного клімату у колективі» (n=70)

Рис. 3. Результати дослідження за методикою діагностики «перешкод» у встановленні емоційних контактів (n=70)

тривожності ($t=-0,594, p \leq 0,01$), самооцінної тривожності ($t=-0,625, p \leq 0,01$), міжособистісної тривожності ($t=-0,541, p \leq 0,01$). Отже, високий рівень оцінки психологічного клімату вказує на низькі показники шкільної, міжособистісної та самооцінної тривожності.

– показник перешкоди у встановленні емоційних контактів має позитивні зв'язки із показниками: «фізична агресія» ($t=0,617, p \leq 0,01$), «непряма агресія» ($t=0,579, p \leq 0,01$), «роздратування» ($t=0,655, p \leq 0,01$), «негативізм» ($t=0,495, p \leq 0,01$), «образа» ($t=0,621, p \leq 0,01$), «підозрілість» ($t=0,631, p \leq 0,01$), «вербальна агресія» ($t=0,595, p \leq 0,01$), «почуття провини» ($t=0,660, p \leq 0,01$), «запальність» ($t=0,646, p \leq 0,01$), «наполегливість» ($t=0,556, p \leq 0,01$), «образливість» ($t=0,555, p \leq 0,01$), «непоступливість» ($t=0,516, p \leq 0,01$), «безкомпромісність» ($t=0,529, p \leq 0,01$), «мстивість» ($t=0,522, p \leq 0,01$), «нетерпимість» ($t=0,557, p \leq 0,01$), «підозрілість» ($t=0,603, p \leq 0,01$), а також «міжособистісна тривожність» ($t=0,256, p \leq 0,05$).

Висновки з проведеного дослідження.

Проведений теоретичний аналіз дозволив нам виділити декілька основних характеристик, а саме: агресивність, тривожність, особливості психологічного клімату, а також емоційний компонент. Наявність високих показників за зазначеними чинниками може опосередковано вказувати на схильність дитини до скоєння булінгу.

Емпіричне дослідження зазначених критеріїв, а також подальший кореляційний аналіз дозволив визначити наявність значущих зав'язків, які підтверджують гіпотезу про те, що поведінка, яка класифікується як булінг, може бути охарактеризована показниками агресивності, демонстративності, тривожності, імпульсивності, зниженої самокритичності, невмінням контролювати свій емоційний стан, заздрісності, а також соціальним статусом у групі однолітків.

Перспективу подальшого дослідження ми вбачаємо в розробці, реалізації та перевірці

ефективності тренінгової програми, спрямованої на профілактику булінгу серед так званої «групи ризику» – дітей, які потенційно схильні до булінгу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алексєєнко Т.Ф. Явища мобінгу та булінгу в стосунках групи і особистості. *Шлях освіти*. 2012. № 2. С. 16
2. Рудь Л.І. Насилля та жорстокість в учнівському колективі. *Психолог*. 2011. № 39 (471). С. 20
3. Абсаямова К.З., Луценко О.Л. Булінг у середовищі молодшої школи – соціально-психологічні та особистісні аспекти. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2013. № 1046. С. 221
4. Кримінальний кодекс України. Київ : Алерта, 2020. 194 с.
5. Сайт Міністерства юстиції України: веб-сайт. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/v-mejah-proektu-minyustu-ya-mayu-pravorozpochato-informatsiyu-kampaniyu-stopbuling-dlyaditey-ta-ih-batkiv>.
6. Абсаямова К.З., Луценко О.Л. Особливості соціального статусу, соціальних ролей та альтруїзму у підлітків, що використовують булінг у відносинах. *Соціальна психологія*. 2013. № 55. С. 76.
7. Беженар Г. Булінг: підліткове насильство в школі. *Школа*. 2012. № 2 (74). С. 79. URL: www.osvita.ua.com/attach/2319/SHj12021s.pdf. (назва з екрану).
8. Губко А.А. Шкільний булінг як соціально-психологічний феномен. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки*. 2013. Вип. 114. С. 50
9. Корміло О. Явище булінгу в освітньому просторі. *Проблеми гуманітарних наук. Серія «Психологія»*. 2015. Вип. 35. С. 187
10. Король А. Причини та наслідки явища булінгу: Веб-сайт. URL: https://rescentre.org.ua/images/Uploads/Files/poperedzhenya_dl/buling_article.pdf
11. Coloroso Barbara. The bully, the bullied, and the bystander: from pre-school to high school: how parents and teachers can help break the cycle of violence. Canada, 2002. P. 218.